

Текст і дискурс у мовленнєвій діяльності: лінгводидактична інтерпретація проблеми

Ж.Д. Горіна

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, Одеса, Україна

Paper received 09.11.15; Accepted for publication 25.11.15.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню проблеми формування дискурсивної компетентності у сфері писемної комунікації. Розкрито психологічні особливості сприймання художнього тексту читачем. Сутність понять «текст» і «дискурс» потлумачена в контексті мовленнєвої діяльності й узгоджена з новими досягненнями у галузі сучасної лінгводидактики.

Ключові слова: текст, дискурс, мовленнєва діяльність, дискурсивна компетентність

Кінець ХХ століття, як відомо, означений періодом так званого дискурсивного перевороту в текстолінгвістиці й антропоцентрично орієнтованій лінгводидактиці. Однак у лінгвістичній і методичній літературі ще на початку 70-х років на перший план було висунуто так званий комунікативний підхід до тексту, згідно з яким текст досліджувався й аналізувався не як готовий продукт мовленнєвої діяльності, а як ланцюжок послідовних мовленнєвих дій (І.В. Арнольд, І.Р. Гальперін, Т.М. Дрідзе, В.А. Кухаренко, В.Я. Мельничайко та ін.). У реаліях сьогодення у центрі наукової уваги – комунікативно-дискурсивні процеси та їх прагматичні складові, такі як інтенція мовця, реципієнт тексту, спільні для комунікантів фонові знання і т.под. У неолінгвістичних дослідженнях з проблем дискурсології висунуто гіпотезу, що для успішної комунікації у мовця і слухача (читача) повинен бути спільний прагматичний і когнітивний простір, створюваний загальною концептуальною картиною світу (Арутюнова Н.Д., Борботько В.Г., Валгіна Н.С., ван Дейк Т.А., Залевська О.О., Іссерс О.С., Кібрик А.О., Кубрякова О.С., Макаров М.Л., Радзівська Т.В., Серіо П., Фуко М.,). Таким чином, в останні десятиліття провідними парадигмами сучасної гуманітарної науки виступають прагматичні і когнітивні теорії тексту, які тлумачать текст у подієвому аспекті, тобто як дискурс. *Метою* цієї наукової розвідки є розгляд тексту і дискурсу в контексті основоположних лінгводидактичних засад теорії мовленнєвої діяльності.

Науково доведено і не викликає заперечень, що процес сприймання тексту, зокрема художнього твору, відбувається у взаємозв'язку з іншими психічними процесами особистості (мисленням, фантазією, почуттями, пам'яттю). До того ж найвідоміші характеристики когнітивної моделі сприймання тексту Т.А. ван Дейка і В.Кінча ґрунтуються на уявленні про те, що «когнітивна обробка дискурсу, так само як і будь-яка інша узагальнена обробка інформації, є стратегічним процесом, унаслідок якого для інтерпретації, розуміння дискурсу в пам'яті конструється його ментальна репрезентація» [3, с. 158]. Ці когнітивні процеси супроводжують як сприйману інформацію, так і інформацію, що знаходиться в пам'яті. У прагматиці, яка лежить в основі сучасної дискурсології, художня література потлумачена як особливий вид дії, що здійснюється в певній ситуації і визнається учасниками цієї дії (автором і читачем) як літературна. Отже, художній твір – це процес «віртуальної взаємодії» автора і читача, уявлюваний діалог між ними, а результат цієї співтворчості фіксується в тексті засобами писемної мови, яка є втіленням розмовного мовлення самого письменника,

оповідача або персонажів. На цій підставі можемо виділити в художньо-літературному типі дискурсу такі складники, як учасники дискурсу (автор і читач) і пов'язані з ними екстралінгвістичні параметри (контексти). З одного боку, художній твір відображає уяву, створювану автором дійсність, а з іншого, побутує і сприймається невід'ємно від тієї дійсності, яка його породила. Йдеться, власне, про екстралінгвістичний контекст – час і місце написання твору, умови, в яких він безпосередньо створювався. Цей контекст неминуче пов'язаний із соціальним (ціла епоха з її суспільним устроєм, ідеологічні, релігійні, політичні, філософські переконання автора), соціокультурним (духовне життя епохи, естетичні ідеали, цінності), етнографічним (відображення в тексті рис національного менталітету, національно-культурних уявлень автора), психологічним (особливості рис психологічного портрету автора) контекстами. Окремо слід наголосити на прагматичному контексті, ядром якого в межах художнього твору є віртуальна взаємодія письменника і читача, які віддалені один від одного і в просторі, і в часі, тому наявність прагматичного контексту фіксується на базі функціонування рис автора і читача в художньому творі як мовленнєвому акті. Ядро прагматичного контексту складають поняття «авторська інтенція», «комунікативна мета і стратегія автора», «прагматична установка автора або тексту», «емоційні реакції читача» тощо. Як бачимо, з одного боку – автор, який ніби керує читачем у процесі інтерпретації тексту, з протилежного боку – читач, який не лише занурюється у зміст художнього твору, а й декодує, інтерпретує його, по можливості, виокремлюючи приховані смисли, намагається зрозуміти письменника.

На нашу думку, враховуючи наукові позиції розробленого дослідження, для сприймання тексту характерні ті самі закономірності, що і для розуміння мовленнєвого висловлювання : приступаючи до читання, читач поводитьсь так само, наче знайомиться з новою людиною, входить у нове помешкання, оглядає нове місто. З перших секунд розпочинається активне орієнтування, тобто впізнавання того, що перед нами, далі починає діяти механізм вірогідного прогнозування, тобто на неусвідомлюваному рівні виникають гіпотези, які ґрунтуються на попередньому досвіді, часто вони спираються на зовнішні сигнали (обсяг, вид обкладинки, ілюстрованість, імя автора або назва заголовку). У дослідженнях з лінгвістики тексту розроблено цікаві типології заголовків: а) орієнтувальні, типу *що? де? коли?* подібні заголовки-запитання, покликані привернути увагу читача, уточнити причину, місце або час

події, констатувати факт (П. Мирний «Хіба режуть воли, як ясла повні?»); б) пояснювально-уточнювальні, типу *для чого? з якою метою? Через які причини?*; в) констатувальні, тобто заголовки з номінативною функцією, які здебільшого означають тему тексту (І. Нечуй-Левицький «Кайдашева сім'я», П. Куліш «Чорна рада»); г) заголовки-загадки або дезорієнтувальні, що мають на меті заінтригувати читача чи навіть дезорієнтувати завдяки своїй незвичності, як, скажімо, збірка О. Генрі «Королі і капуста», де немає ні того, ні іншого в сюжеті жодного з оповідань. На думку, В. Беляніна у розв'язанні проблеми сприймання смислу художнього тексту справедливою виглядає гіпотеза, висловлена ще у 1892 році Емілем Геннекемом: «Шанувальники тексту мають душевну організацію, яка є аналогічною до організації художника, і якщо остання завдяки аналізу вже відома, то буде правомірним приписати шанувальникам твору ті самі здібності, ті вади, крайнощі і загалом всі ті прикметні риси, які охоплює душевна організація художника» [1, с.113]. Інакше кажучи: читач за своїми психологічними характеристиками є схожим на письменника, твори якого йому подобаються. Зрозуміло тоді, що і відповідні жанри – розраховані на «своїх читачів», на шанувальників цих жанрів. У дослідженнях В. Беляніна доведено, що «...багато характерологічних рис авторів і симпатиків навчально-фантастичних творів збігаються» [2], означене, таким чином, з упевненістю свідчить про наявність об'єктивної закономірності відомої тріади «автор-текст-читач».

Сучасні психолінгвістичні дослідження тексту передбачають проникнення, занурення в його задум, ядро смислу, що стає можливим шляхом застосування методики виокремлення *ключових слів тексту*, які стисло передають основний зміст висловлювання або твору у вигляді ядерної, вихідної інформації (за методикою Л.В. Сахарного). Наприклад, для ілюстрації пропонуємо респондентам звести до 10 ключових слів зміст якогось відомого і доволі значного за обсягом художнього тексту (Ф. Достоевський «Злочин і покарання», М. Булгаков «Майстер і Маргарита», Ю. Андрухович «Московіада») або зміст цих романів передати одним реченням, яке бажано, щоб не перевищувало 10 слів. Отже, характерно, що у виділенні ключових слів чи у цілих фразах опитуваних чітко простежуємо тема-ремагичну структуру: спочатку дається вихідна інформація – найменування дійових осіб і передісторії подій, далі – інформація нова, актуальна – виклад найбільш важливих у сюжетному плані фактів. Ця ядерна інформація становить ніби первинний семантичний запис, вихідну формулу авторського задуму, яка при нагоді розгорнеться в цілісний текст. І хоча основна думка тексту роману була оформлена у відповідях респондентів дещо по-різному, проте одержані варіанти значно не відрізнялися один від одного за змістом. Не випадково доволі часто саме ключові слова винесено талановитим письменником у назву художнього твору.

Центральною проблемою психології розуміння тексту є, як відомо, не засвоєння поверхневих значень, стеження за фабулою, сюжетом художнього твору, а проникнення у глибинний зміст, загальний смисл (концепт) тексту, чого немає, скажімо, при читанні науково-технічної, публіцистичної літератури, оскільки тут

читач не має особливих потреб отримати особливу естетичну насолоду. Така література, по суті, не містить підтексту, адже інформативність потребує від автора визначеності у вияві думок, повноти аргументів, до речі, на цьому базується техніка скорочитання подібних текстів, коли читач не послідовно, лінійно просувається від одного слова до іншого, а зупиняється на більш інформативних частинах, хапаючи найсуттєвіше. Підтекст у художньому творі ґрунтується на принциповій неможливості тексту повного охопити образ автора, його особистісне ставлення до зображуваного у творі. Художній твір лише натякає, відсилаючи читача до усвідомлення авторських оцінок, уподобань, умовиводів. Глибина ж прочитання художнього твору особливо не залежить від рівня освіченості, знань людини, а швидше від емоційної чутливості читача, який спромігся зрозуміти внутрішній підтекст того, що приховано за зовнішнім сюжетом, наблизитися до розуміння мотивів, які керують учинками персонажів або спричинені ідеєю автора. Таким чином, *підтекст* завжди виникає у психіці реципієнта, читача, оскільки автор за звичай якусь частину інформації імплікує – не виявляє відверто, але має на увазі, і яка має бути «оживленою» самим читачем. Власне, підтекст не лише допомагає зрозуміти текст, але і натякає про те, що слід відійти від змісту тексту вбік, згадуючи щось паралельне, аналогічне. Напр., «*Мой дядя самых честных правил...*», як вважає більшість дослідників, є апелюванням до байки І. Крилова «*Осел был самых честных правил*», що насправді натякає нам про реальне ставлення Онегіна до його родича. Однак натяк може бути зрозумілим чи ні залежно від того, чи згадає читач про байку, отож, натяк у тексті є, а можливість дошукатися підтексту – справа самого читача. Ще складніше розтлумачити невизначений натяк у сатирі Свіфта (епізод безглузлого сперечання з приводу того з якого боку розбивати яйце) про марність софістських суперечок або уявну розбіжність політики торі і вігі. Висновок: неможливо загалом як – небудь зрозуміти підтекст з усіма його прямими або переносними натяками й указівками твору, якщо читач сам не буде готовим до сприймання. Відомий вислів О. Леонтьєва «*Текст не існує поза процесами його породження і сприйняття*» має глибокий зміст. Річ не в тім, що на полиці може лежати якийсь об'єктивно наявний текст, який не залежить у своєму існуванні від нас, йдеться про те, що це може бути квазітекст, лише видимість тексту з обкладинкою, адже в ньому може бути надруковано абсолютно безмістовні фрази, словосполучення, вигадані квазіслова на зразок шерівської глокої куздри. Таким чином, підтекст це імпліцитна, прихована інформація, яку читач вилучає з тексту завдяки асоціативності його одиниць та їх здатності нарощувати смисли. Декодування, глибинне прочитання тексту, зрештою, його розуміння – складний процес, у якому читач бере найактивнішу участь.

М.І. Жинкін довів, що фактично кожен текст містить «*смислові шпарини (щілини)*», які заповнюються самими читачами (слухачами) в процесі інтерпретації та розуміння тексту. Подібні текстові лакуни простежуємо не лише між окремими реченнями тексту, але і в середині них, між словами, а також між словами одного речення і словами іншого. Розглянемо на прикладі: *1. Черные живые глаза пристально смотрели*

на неї. 2. Казалось, сейчас разомкнутся губы и с них слетит веселая шутка, уже играющая на открытом и приветливом лице. 3. Кто автор этой замечательной картины? 4. Прикрепленная к позолоченной раме табличка свидетельствовала, что портрет Баруцци написан Карлом Брюлловым. У наведеному тексті між першими трьома реченнями настільки глибокі смислові шпарини, що не так легко пов'язати їх за смислом. І тільки в четвертому реченні зазначено все необхідне, аби пов'язати разом усі чотири речення. Але й останнє речення, взяте окремо, теж мало зрозуміле.

Не викликає особливих сумнівів теза про те, що будь – який текст є інформативним, містить у своїй структурі певну інформацію. Водночас, як було доведено раніше, значна частина інформації може бути не експлікованою на поверхню, хоча бере участь у декодуванні змісту тексту читачем, завдяки його власним зусиллям. Зрозуміло, що той самий текст, пропонований реципієнтам різного віку, рівня освіченості, статі може бути або адекватно прочитаним і зрозумілим, не зрозумілим зовсім, або інтерпретований з певними спотвореннями, викривленнями змісту. Іншими словами : не всі однаково переробляють ту ж саму інформацію, різні люди можуть помилятися по – різному, адже декодування смислу тексту неминуче супроводжується складним переплетенням мотивів, стереотипів, помилок і неусвідомлюваних настанов. Тому незаперечним читацьким умінням є здатність відшукувати нові смисли, нові блоки інформації.

Фахівці з лінгвістики тексту виокремлюють декілька його важливих властивостей або категорій. Так, зв'язність тексту або когезія (формальна чи смислова) – закінчена послідовність речень, пов'язаних між собою спільним смислом у межах загального задуму. Когезія зазвичай визначається на 3-5 реченнях, розташованих послідовно, і характеризується особливостями поєднання окремих фрагментів тексту, надфразових єдностей на основі лексико- граматичних потенцій мови. Формальна когезія завжди є експлікованою, наприклад, через повтор: *Україна- велика держава східної Європи. В Україні проживає понад 46 млн людей*, або завдяки погодженості речень за граматичними категоріями: *Квіти дуже швидко в'януть. Зів'ялі квіти не викидають* чи через заміну слів на синоніми, антоніми, займенники: *Учора заходив Андрій. Приятель був не в гуморі; Він почувався роздратованим цілий день, але поставши зо дві години, трохи заспокоївся; Кім розлігся на канані. Він виглядав розкішно*. Смислова або імпліцитна зв'язність – це зв'язок на основі спільного змісту суміжних фраз, без зовнішнього вираження засобів, часом і на дистантному розташуванні об'єктів, відтворюється завдяки так званім пресупозиціям. *Когерентність* – це композиційна завершеність тексту, яка базується на логіці розгортання мовленнєвого повідомлення. На противагу зв'язності, *цілісність* є характеристикою тексту як смислової єдності, визначаючись по всьому тексту, а отже, передбачає єдність задуму від самого початку до кінця, яку автор і читач може не усвідомлювати, а лише відчувати. Експериментально доведено, що текст є цілісним, якщо його можливо зменшити в обсязі без особливих втрат його елементів. Цілісність мусить зберігатися при компресії тексту, адже, навіть при скороченні, цілісний текст неодмінно

зберігає свою смислову тотожність, втрачаючи лише периферійні, випадкові елементи. Прикладом нецілісного тексту може бути епізод з роману Я.Гашека, коли солдат Швейк, симулюючи ідіотизм перед авторитетним консилиумом медиків, стомившись від надокучливих запитань, сам жартівливо запитує : *Однако мне тоже хочется, господа, задать вам одну загадку. Стоит четырехэтажный дом, на каждом этаже по восьми окон, на крыше два слуховых окна и две трубы, в каждом этаже по два квартиранта. А теперь скажите, господа, в каком году умерла у швейцара его бабушка?* Отже, тексти можуть бути зв'язними, але не цілісними, або навпаки, цілісними, але не зв'язними (показові приклади з розмовного мовлення, коли багато що компенсується спільною ситуацією). Часто пропуски єднальної ланки свідомо використовують у текстах як стилістичний прийом досягнення комічного ефекту, напр., в анекдотах: *Репортер приніс редакторів репортаж про дорожню пригоду, але той у відповідь: Скороти, занадто довгий текст. Через годину репортер повертається з відредагованим текстом: Містер Сміт їхав зі швидкістю 100 міль на годину на слизькому шосе. Похорон післязавтра о 12 год.* Іноді фрази, опинившись поряд, неочікувано вступають у смислові зв'язки, створюючи мовленнєві казуси з комічним ефектом у творах школярів, студентів, вуличних оголошеннях: *Продається собака. Ест любое мясо. Очень любит маленьких детей; У дяди была собака Динго. Дядя, когда приходили гости, надевал намордник; Андрей Болконский считал, что, он добьется славы, сидя не в кабинете. А на поле сражения.* Доволі часто порушення синтаксичного або смислового зв'язку використовують і як прийом пародіювання артисти розмовного жанру. Так, активно пародіюється мовлення військовослужбовців, навіть виокремившись в окрему ділянку наукових досліджень, як « армійське арго » : *Все ваши неприятности от того, что верхняя пуговица расстегнута; Я тут недавно побывал в вашей тумбочке; Спите, как свиньи в берлоге; Что ты ногти отрастил, как у орла впрямь...По деревьям что ль лазить собрался? Эй вы оба, все трое бегом ко мне; Куст – это совокупность листьев и веток, растущих из одного места в разные стороны; От меня до следующего столба – шагом марш! Ползти будете зигзагом – Чем?- Чем сказано, тем и ползите...*

Повідомлення, яке міститься в тексті, може бути репрезентовано вербально (словесний текст) або іконічно, тобто зображально. Сполучення словесних і візуальних засобів передавання інформації утворює *креолізований текст*, тобто текст змішаного типу. Співвідношення обсягу зображення і вербального ряду може бути різним. Напр., у текстах наукових, особливо – науково-технічних, зображальний ряд виконує здебільшого функцію додаткову, пізнавальну (формули, графіки, таблиці, фотографії, схеми, символи, малюнки тощо). Інша річ – ілюстровані тексти художньої літератури, в яких автор і художник мають на меті спільно відтворити сюжетно-композиційну лінію тексту (портрети персонажів, жанрові або батальні сцени, пейзажі, варіювання шрифту). Проте часом трапляється, що талановиті художники-ілюстратори спроможні навіть затьмарити словесні образи, напр., ілюстрації до Біблії, «Гаргантюа і Пантагрюель»(художник Ж.Доре), сер-

вантесовському «Дон Кіхоту» або ілюстрації до творів Ф.Достоевського (художник І. Глазунов) тощо.

Досліджуючи чинники, що впливають на організацію та інтерпретацію дискурсу, і спираючись на ключові засади теорії мовленнєвої діяльності, ми визначили, що дискурс, як і текст, є складним неоднозначним феноменом мовленнєвої діяльності індивіда, а відтак не підлягає однозначному тлумаченню. Найсуттєвішою відмінністю дискурсу від тексту є той факт, що дискурс, окрім лінгвістичних параметрів, властивих тексту, містить екстралінгвістичні компоненти. З одного боку, дискурс щільно пов'язаний із ситуацією мовлення, з умовами спілкування, а з іншого – з його учасниками, мовцями, відображаючи їх інтенції, мотиви, досвід, уявлення. Позамовні фактори впливають на адекватне тлумачення і розуміння тексту, а також на процеси його творення, тому текст розглядають як абстрактну конструкцію, а дискурс – як її реалізацію у зв'язку з екстралінгвістичними чинниками. Терміни текст і дискурс, при такому тлумаченні, слід розглядати як родо-видові: дискурс більш ширше, а текст більш вузше. Інакше кажучи, у будь-якому дискурсі можливо визначити текстову основу, ткани-

ну тексту, тоді як не кожен текст можливо тлумачити як дискурс, бо дискурсом він стає лише тоді, коли виконує комунікативне завдання в конкретній мовленнєвій ситуації. Схожа ситуація має місце, коли мова йде про музичний твір: музика живе лише тоді, коли звучить. Проте нічого не заважає «фіксувати» її за допомогою нотних знаків і суто технічних засобів (чорнила, папір) і в такому вигляді вона може зберегтися скільки завгодно часу, перебуваючи наче уві сні. Водночас, коли нотний запис візьме музикант або хтось, обізнаний з нотною грамотою, то цілком очевидно, що музика оживе в його голові, тоді як для сторонніх, так і залишиться віртуальною реальністю.

Самобутність художньо-літературного типу дискурсу, як випливає з проведеного дослідження, можна окреслити в таких аспектах: екстралінгвістичному і прагматичному (особливості характеристики і взаємодії у просторі і часі комунікантів – автора і читача), семантичному (насиченість тексту внутрішніми, особистісними смислами, символами, художніми засобами), когнітивному (яскраво виражений концептуальний простір тексту), власне лінгвістичному (розгорнутість на читача, багатство мовних засобів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Белянин В.П. Психолінгвістика. Учебник / В.П. Белянин . – М.: Флинта. Московский психолого-социальный институт, 2003. – 233 с.
2. Белянин В.П. Психологическое литературоведение. Текст как отражение внутренних миров автора и читателя : Монография / В.П.Белянин . – М.: Гнозис, 2006. – 320 с.
3. ван Дейк Т.А. Стратегии понимания связного текста / Т.А. ван Дейк, В.Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 153-211.

REFERENCES

1. Belyanin, V.P. Psycholinguistics. Textbook / V.P. Belyanin. – М.: Flinta. Moscow psychological and sociological institution, 2003. – 233 p.
2. Belyanin, V.P. Psychological literary criticism. Text like reflection of inner worlds of author and reader: monography / V.P. Belyanin. – М.: Gnosis, 2006. – 320 p.
3. van Deik, T.A. Strategies of understanding of coherent text / T.A. van Deik, V. Kinch // New in foreign linguistics. Cognitive aspects of language. – М.: Progress, 1988. – Is.23. – P. 153-211

Text and discourse in speech activities: linguistic and didactic interpretation of the problem

Zh.D. Gorina

Abstract. The article is devoted to the problem of discourse skills development in the domain of writing communication. The psychological features of perception belles-lettres texts are considered. The essence of text and discourse in speech activities have been scientifically grounded and agreed to the position of modern linguistic and didactic ideas.

Keywords: text, discourse, speech activities, discourse competence